

Jaroslav Otčenášek
editor

ČESKÉ LIDOVÉ POHÁDKY

POHÁDKY
KOUZELNÉ
I

VYŠEHRAĐ

OBSAH

Publikace byla vydána
za finančního přispění z programu
Podpora tradiční lidové kultury
Ministerstva kultury ČR.

Slovo úvodem	9
O kouzelných pohádkách	11
1. Nadpřirození protivníci	17
Ediční poznámka	543
Seznam pohádek	544
Literatura	547
Prameny	550
Periodika	553
Seznam zkratk	554
Summary	555
Rejstříky	556
Rejstřík místní	557
Rejstřík jmenný	562

Práce vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční
rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378076

Recenzoval: Mgr. Jan Luffer, Ph.D.

© Jaroslav Otčenášek, 2019
Translation © Jaroslav Otčenášek (němčina)
Illustrations © Ludmila Kejmarová, 2019

ISBN 978-80-7601-244-8

Druhý svazek českých lidových pohádek a humorek pokračuje prvním dílem kouzelných pohádek. Protože tato oblast lidové slovesnosti patřila již od počátku 19. století k nejpobulárnějším a nadšení amatéři, sběratelé i odborně vzdělaní folkloristé jí věnovali největší pozornost, máme dochováno velké množství textů, z nichž mnoho bylo upravováno, doplňováno a různě rozšiřováno. To je hlavní příčina leckdy neúměrných délek některých příběhů. Abychom čtenářům přinesli opravdu všechny dostupné texty, bylo nutné rozdělit kouzelné pohádky do několika svazků. Stejně jako v případě prvního, zvířecích pohádek a bajek, dodržujeme mezinárodní systematizaci ATU (Aarne-Thompson-Uther). Kouzelným pohádkám byla vyhrazena čísla 300–749. Tento první díl přináší příběhy v rozmezí ATU 300 až ATU 310. Na něj pak budou plynule navazovat další. Detailnější informace k dějinám sběrů české lidové prózy pohádkového a humorkového charakteru nalezne čtenář v rozsáhlém úvodu v prvním svazku. Vzhledem k velkému rozsahu celého projektu si uvědomujeme, že některé texty mohly naší pozornosti uniknout, proto uvítáme eventuální doplňující informace ve vztahu k této oblasti. S důvěrou se proto můžete obracet jak na nakladatelství Vyšehrad, člena společnosti Albatros Média, a. s. či přímo na editora celého vydání.

V Praze 31. 7. 2019

Jaroslav Otčenášek

Asi nejpopulárnější součástí pohádkového světa jsou postavy nadpřirozené – kouzelné a démonické. Nejspíše proto jsou kouzelné pohádky všeobecně nejznámější, nejčastěji adaptované v televizi či ve filmu, nejvíce používané jako námětové zdroje i pro literární tvorbu – nejen pro klasickou beletrii, ale i pro fantasy, sci-fi, detektivky, počítačové a internetové hry apod.

Bylo by ale chybou zúžit výskyt nadpřirozených sil a bytostí jen na kouzelné příběhy. Setkat se s nimi můžeme i v ostatních pohádkových příbězích. U kouzelných pohádek je důležité a určující, že kouzelní pomocníci, předměty s neobyčejnou silou či schopností, či jiné síly s těmito atributy, jsou hybatelé děje, fungují jako škůdci-protivníci hlavního hrdiny (draci, čerti, čarodějnice, duchové), jako jeho pomocníci a dárci (kouzelný dědeček či babička, pomáhající duše mrtvé matky či otce, vděčný duch, různá existující i mytická zvířata, nejlépe mluvící) nebo mají jinou funkci. Stejně tak kouzelné předměty může mít či získat hrdina příběhu (obušek pracující na rozkaz, meč stínající hlavy nepřítelům, prsteny s různou mocí, kouzelný ubrousek), ale může je proti hrdinovi užívat i protivník a jeho pomocníci (kouzelné vejce, čarodějná hůlka).

Další zajímavou pohádkovou oblastí jsou prostředí, v nichž se příběhy, nebo alespoň jejich části, odehrávají. S hrdinou proto můžeme putovat na ostrov s magnetickou horou, létat nad moři, ztratit se v zakletém lese, vyjet na skleněnou horu, sestoupit do podzemního světa, dostat se do oblak na kouzelné rostlině atd. Tato neuvěřitelná pestrost je jedním z podstatných příznaků právě kouzelných pohádek, kde se rozvinula nejvíc. Jakmile se začteme do většího množství textů, uvědomíme se na druhou stranu jistou jednoduchostí zápletek. Obvykle hrdina vyrazí z domova, narazí

na problém s protivníkem nebo jeho pomocníky, za pomoci různých metod vítězí, aby pak získal princeznu, poklad, ztraceného příbuzného apod. Tato jakási dvojjakost je pro folklor příznačná obecně, ale nalezneme ji i v původních mytologických příbězích z celého světa.¹ V tomto směru se obě tváře lidové slovesnosti promítají i do současné obecné narativity, do filmové i televizní tvorby a samozřejmě i do literárních děl, která z folkloru neustále přímo či nepřímo čerpají.

Poměrně sloužitou otázkou je původ kouzelných pohádek. Zatímco zvířecí příběhy v převážné většině vycházejí z antické literární tvorby, konkrétně z bajek (viz ČLP 1), magické příběhy mají genezi podstatně komplikovanější. Jedním ze zdrojů je samozřejmě také antický odkaz a literární díla, která prošla sítím zájmu středověkých klášterních škol a skriptorií. Nicméně ve starověku nejspíš nemůžeme hovořit ještě o pohádkách jako specifickém druhu lidové slovesnosti. Příběhy, které stály za vznikem pohádek, byly integrální součástí mytologie. Objasňovaly a vysvětlovaly původ, nastavení a smysl existujícího světa a nesloužily a priori zábavě.² Z antických námětů tak do středověkých a novověkých pohádek přešly mnohé útržky, menší části či jen subkapitoly řady starověkých děl. Zmínit můžeme Homéra, Eurípida, Ovidia, Sofokla či Apuleia a samozřejmě anonymní mytologické skladby z Mezopotámie, Babylónie, starého Egypta atd. Někdy je tato inspirace spíše tušená, přímá vazba mnohdy není jasná (např. staroegyptská povídka o dvou bratrech Anupovi a Batuovi, někdy chybně označovaná jako nejstarší pohádka).³ Jako příklady motivů zachycených již ve starověku můžeme zmínit třeba ATU 325 Čarodějův učeň – Ovidiovy *Proměny*, ATU 425B Syn čarodějnice – mýtus *Erós a Psýché*, ATU 513B Loď na sucho i na moře – Apollónios Rhódský a jeho *Argonautika* atd.

¹ V české folkloristice k tomu viz např. teoretickou stať Oldřicha Sirovátky v *Českých lidových baladách* (Sirovátka, Šrámková 1983).

² Na rozdíl od pověstí, které fungovaly a fungují v podstatě stále stejně. Viz např. Otčenášek 2011.

³ Souhrnně viz např. heslo *pohádka* ve Slovníku antické kultury (Bahnik a kol. 1974: 486) a řadu konkrétních hesel v Encyklopedii antiky (1973).

Pohádka jako druh či žánr lidové slovesnosti se proto s velkou pravděpodobností formuje až ve středověku, zvláště v pozdním, a v novověku. Vše souviselo s rozvojem vzdělanosti, s pozvolným vzrůstem gramotnosti a s narůstající knižní a překladovou produkcí, což vynález knihtisku následně jen urychlil. Právě pozdní středověk a nástup renesance a humanismu v Evropě přinesl také stupňující se zájem o překladovou literaturu. Tak se na náš kontinent postupně také dostávají příběhy arabského, perského, středoasijského, indického či severoafrického původu a řada z nich se přetavuje do lidových příběhů, které se pak různě šířily, leckdy se i staly základem pro nová literární díla atd. Jednalo se o složité a ne zcela jasné procesy, ale právě mezinárodní katalogizace otevírá široké možnosti komparativního studia, které může mnohé objasnit a upřesnit.

Evropské lidové pohádky obecně, a týká se to samozřejmě stejně tak českých, jsou proto velice pestrá směsí motivů, zápletek, postav, předmětů apod. Podobně jako u zvířecích příběhů ani u kouzelných nelze v podstatě hovořit o nějakých národních pohádkách. Jen letmý pohled do Utherovy systematizace,⁴ kde ještě nejsou zdaleka všechny evropské katalogy zachycené, jasně ukazuje, že drtivá většina kouzelných pohádek je rozšířena přinejmenším v polovině Evropy, většinou však ještě širěji. To, že v mnoha pohádkách vyprávěných v českých zemích je hlavním hrdinou Honza (Jan, Janíček, Honzíček, Johann, Hans), neznamená, že sám příběh není převzatý třeba z italské tradice a pouze jméno(a) postavy bylo domestikováno v duchu převládající tradice. Takto ale funguje lidová slovesnost vždy.

Zjednodušeně můžeme říci, že kouzelné pohádky se odehrávají v podstatě ve všech dobově myslitelných prostředích se všemi dříve běžnými postavami lidského původu a různými personami a předměty původu kouzelného. Vypravěči rádi obohacovali svůj repertoár o nové náměty, nové postavy, jména (ač často zkomolená a nesrozumitelná) i prostředí, byť si mnohé z toho běžný posluchač té doby neuměl ani představit. Záleželo samozřejmě vždy na talentu

⁴ Viz Uther 2004.

a schopnostech jednotlivých narátorů, jak dovedli upoutat a přesvědčit své publikum.⁵

Na kouzelné pohádky je dobré nahlížet jako na rozmanitý, ale vnitřně propojený svazek příběhů, které sice místy přecházejí do lidových balad, jindy do pověstí, fabulátů či legend a v nové době i do současných pověstí, ale mají jednotnou strukturu i vlastní logiku, jejíž narušení způsobuje, že se smysl příběhu vytrácí.

*

Původní kouzelné pohádky mají ucelenou pohádkovou strukturu, obsahují tak *výchozí situaci*, tedy jakési rámcové uvedení do situace (*U lesa stála malá chaloupka...*), pak *přípravnou fázi*, v níž se seznamujeme s hlavním hrdinou a jeho okolím (*Honza byl líný a neustále jen ležel na peci. Matka s ním měla jen trápení...*), někdy se připojuje už setkání se škůdcem (často nevědomě), poté přichází to nejpodstatnější – *expozice*. Obvykle je nejrozsáhlejší část příběhu – někdy tvoří až 80 %, v němž hrdina putuje, hledá škůdce, pátrá po budoucí, uprchlé nebo zmizelé partnerce, či před ním prchá, aby se připravil na hlavní zúctování. To přichází jako *vyvrcholení*, které se nalézá až v závěru pohádky (*...a nakonec drakovi usekl i devátou hlavu a ta potvora konečně zdechla...*). Podstatné je odstranění problému (zabití, vyhnání, zneškodnění škůdce apod.), který je definitivně vyřešen. Poté okamžitě následuje *šťastný závěr* (*Pak si Honza vzal princeznu za ženu, stal se králem a sláva byla veliká*). Pokud příběh neobsahuje všech pět fází, vyplývá z toho, že se jedná o torzo pohádky, o směr několika podání, nebo, což je asi nejčastější, jde o zásadní autorské (umělecké) přepracování původní narace, či o zcela nové umělecké dílo pohádku imitující. Tento analytický přístup také přináší odpověď na otázku, proč se pohádky s obdobným tématem nebo zachycené ve stejné době leckdy tak zásadně liší, aniž by šlo o vypravěčská specifika – podstatnou úlohu hraje sběratel a jeho schopnosti a zájmy.

⁵ Bohužel o většině vypravěčů českých kouzelných pohádek nevíme nic, někdy ani jméno. Až koncem 19. století se ustálilo pravidlo, v jehož rámci sběratelé zaznamenávali detaily o respondentech a jejich životech.

Popularita kouzelných pohádek, z nichž drtivá většina nebyla dříve určena dětem,⁶ ale dospívajícím a dospělým, je dlouhodobá a setrvalá. Hlavní funkcí magických vyprávění byla ovšem zábava, poučení nebylo tak podstatné, leckdy v příbězích žádné ani nenalazeme. Jde tedy o stejný účel, jaký měla triviální literatura v pozdější době a populární kultura dnes.

Zmíněná vysoká oblíbenost působila na sbírání kouzelných pohádek ve dvou polohách. V období amatérských i prvních profesionálních sběrů byly tyto pohádky hlavním centrem zájmu, byly považovány ze jediné „skutečné pohádky“. Ostatní druhy pohádek a humorky obecně zůstávaly poněkud ve stínu a jejich hodnota byla doceněna až s jistým zpožděním. Máme proto zapsáno a nahráno opravdu mnoho pohádek s magickou podstatou. Na druhou stranu tato zostřená pozornost vedla mnoho nadšenců i pozdějších etnografů a folkloristů k dojmu, že není složité zapsané narace upravit, zlepšit, očistit, doplnit a celkově „vzdělat“. Vedlo to k deformování řady pohádek, k jejich připodobňování literární tvorbě, k zásadním jazykovým opravám, k cenzuře erotických či vulgárních pasáží apod. V české odborné tradici se pod silným vlivem romaticko-nacionalistických idejí deformovaly lidové pohádky ještě na začátku 20. století (Hraše, Košín z Radostova), byť už paralelně existovaly skutečně profesionální terénní výzkumy (Kubín). Značně kriticky je tato problematika zpracována Václavem Tillem.⁷ Bohužel ani celé dvacáté století neumožňovalo české folkloristice pracovat bez ideových zatížení, zvláště v období existence komunistického režimu. Mnoho kouzelných pohádek zůstalo pouze v rukopisech či v nedostupných vydáních z 19. století. Řada textů nesměla být vůbec publikována (Obrátil). S listopadem 1989 však veškerá omezení padla a bádání se stalo skutečně svobodným.

O kouzelných pohádkách existuje v českém prostředí veliké množství vědeckých i popularizačních studií a publikací, které laickému i poučenému zájemci přinesou odpovědi i další témata a náměty pro studium pohádek.

⁶ Dětem byly určeny zvířecí a některé kumulativní příběhy.

⁷ Tille 1929, 1934, 1937.

Jak jsme již uvedli, kouzelné pohádky stále patří mezi nejoblíbenější druh pohádek. Ač jsou dnes vnímány jako doména dětských čtenářů či diváků a hráčů, zájem dospělých je také značný, což dokládá třeba neklesající obliba českých televizních a filmových pohádek nebo podobných příběhů i zahraničního původu.⁸ O budoucnost kouzelných příběhů proto nemusíme mít žádné obavy, protože ze všech pohádek asi nejvíce podporují a rozvíjejí fantazii a snění a umožňují čtenářům, posluchačům i divákům opustit každodenní realitu, která v sobě příliš magického obvykle nemá.

*

Mezinárodní systematizace ATU člení kouzelné pohádky do několika skupin. Příběhy ATU 300–399 tvoří pohádky *O nadpřirozených protivnících*, ATU 400–459 pak podání *O zakletém muži (ženě) nebo o jiných příbuzných*, ATU 460–499 tvoří *Nadlidské úkoly*, ATU 500–559 *O nadpřirozených pomocnících*, v ATU 560–646 nalezneme *Magické předměty*, ATU 650–699 obsahuje narace *O nadpřirozené síle nebo schopnostech* a ve zbylé části ATU 700–749 jsou pak *Jiné pohádky o nadpřirozených bytostech*. Pro zjednodušení práce byly vytvořeny ještě menší podskupiny v rámci těchto rozsáhlejších oblastí. V tomto svazku ČLP začínáme s příběhy *O nadpřirozených protivnících*, ale vzhledem k rozsáhlosti této části kouzelných pohádek jde o první úsek. V dalším svazku přímo navážeme na další skupinu a takto budeme pokračovat i dále.

⁸ Bez ohledu na to, že řada těchto příběhů sice nese titul či podtitul pohádka, ale o příběh pohádkového typu se vlastně nejedná.

1 NADPŘIROZENÍ PROTIVNÍCI

